

BELLE TEN

Cilt: LXXVII

ARALIK 2013

Sayı: 280

URARTU DİNİNDE KURBAN KAVRAMI VE KURBAN UYGULAMALARI

ATILLA BATMAZ*

“... Tanrı Haldi'nin kapısı önünde kurban kesen kişi, karaciğeri ve kalbi Rusa'ya vermelidir. ... Bir öküz kurban edilmelidir, karaciğer ve kalp Rusa'ya verilmelidir.”¹

GİRİŞ

Urartu dinsel faaliyetleri, krallığın kurulduğu ve yaklaşık 250 sene boyunca hüküm sürdüğü coğrafya ile paralel bir oluşum ve gelişim sergileyen bir yapıdadır. Dağlık coğrafya tarımdan ziyade hayvancılık faaliyetlerine daha elverişli bir zemin oluşturmaktadır. Bu nedenle hayvancılık faaliyetleri Urartu toplumu için çok önemli bir olgudur. Hayvancılık faaliyetlerinin bir parçası olan kurban sadece yiyecek ihtiyacının karşılandığı basit bir alışkanlık değil göksel güçler ile iletişimi sağlayacak bir araçtır. Çünkü dinî ayinlerin çok önemli bir bölümünü oluşturan kurban, tanrılara ya da kutsal kabul edilen güçlere sunulan hediye anlamına gelir. Bu kavram genel bir tanımla tanrıya bir şey verme, karşılığında tanrıdan bir şey isteme eylemidir ve bu sayede tanrı ile inananı arasında bir yakınlık ve bir ilişki kurulmuş olacaktır². Urartu dinî inanışları içinde bu kavramın kapladığı alan ve karşıladığı işlev merkez konumundadır. Öyle ki Urartu dini hakkında edinilen bilgilerin büyük bir bö-

* Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 35100, Bornova-İzmir/TÜRKİYE, atibatmaz@yahoo.com.

¹ Ayanis tapınak yazıtı. Salvini 2001a: 261.

² Dilimizdeki 'Kurban' sözcüğü İbranice'deki 'korban' dan gelmektedir. Aramice aracılığı ile 'krb' olarak Arapça'ya, oradan da Türkçe'ye girmiştir. 'Kurban' sözcüğünün çeşitli anlam ve tanımlamaları için bkz. Erginer 1997: 15-18.

lümünde kurban olgusu yer alır. O nedenle kurban, Urartu inanç sistemi³ içinde önemli bir kurumdur ve kayda değer toplumsal ve dinsel işlemlere sahiptir.

Kurban uygulamaları canlı hayvan kesimi yani hayvan kanının akıtılması ile uygulanan kurbanlar (başka bir tanımla kanlı kurban); yiyecek-ıçecek, silah, tohum ya da başka nesnelere sunusu (başka bir tanımla kansız kurban) olarak karşımıza çıkmaktadır⁴. Bu çalışmada çoğunlukla Urartu'daki hayvan kurbanı ve uygulamaları üzerinde durulacaktır. Diğer yandan Urartu gelenekleri arasında sıvı ya da katı nesne sunusu da ayınların parçasını oluşturan çok önemli bir uygulamadır. Bu uygulamalarının başında tartışmasız silah sunusu gelmektedir. Urartu tapınaklarında gerçekleştirilen seremonilerde Urartu dininin baş ve en önemli tanrısı olan Haldi için silah adama geleneği Urartu dini içinde en belirgin geleneklerden biridir. Çavuştepe⁵, Kayalıdere⁶, Altın-tepe⁷, Karmir Blur⁸, Toprakkale⁹, Ayanis¹⁰, gibi kalelerde Haldi'ye adandığı üzerlerindeki yazıttan anlaşılan kalkan, sadak, miğfer, mızrak ve ok ucu gibi silahların sayısı bir hayli fazladır¹¹. Burada ilginç olan nokta silahların kendileri için de hayvan kurbanı yapılmasıdır. Yeşilalıç, Karmir Blur ve Meherkapı yazıtlarında böyle uygulamalara ait ifadeler yer alır¹².

Su, şarap, süt gibi sıvı maddelerin sunuları da (libasyon) Urartu kurban ritüellerinin bir parçasını oluşturuyor olmalıdır. Bunlara ait Asur ve Urartu çivi yazılı belgelerinden bilgi alabildiğimiz gibi Urartu madeni eserleri üzerinde de sıvı sunu

³ Urartu Krallığı'nın inanç sistemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M.B. Baştürk, Doğu Anadolu'da Demir Çağlar İnanç Sistemlerinin Arkeolojik ve Filolojik Veriler Işığında İncelenmesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

⁴ Emiroğlu ve Aydın 2003: 507; Erginer 1997. Bazı sosyolojik ve antropolojik çalışmalarda kimi cansız nesnelere sunuları da "kurban" kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Kurbanın kutsala verilen hediye anlamını taşıdığı düşünüldüğünde bu yaklaşım yanlış olmamalıdır. Öte yandan tanrılara sunulan tüm canlı veya cansız varlıklar bir daha başka hiçbir yerde kullanılmayacakları için gerçek fonksiyonları feda edilmiş olacaktır. Örneğin Tanrı Haldi'ye sunulacak silahlar savaşta kullanılmayacaklarından gerçek fonksiyonları feda edilmiş olacaktır.

⁵ Çilingiroğlu 1998: 232.

⁶ Burney 1966: 69.

⁷ Özgüç 1966: 6 vd.

⁸ Piotrovskii 1967: 45-47; Piotrovskii 1969: 159, 160, 173.

⁹ Erzen 1962: 383 vd.

¹⁰ Çilingiroğlu 1998: 232-233; Çilingiroğlu 2001: 45-47, fig. 1-2; Derin ve Çilingiroğlu 2001: 155 vd.; Derin ve Muscarella 2001: 189 vd.; Çilingiroğlu 2004: 257vd.; Çilingiroğlu 2005b: 31 vd., Çilingiroğlu 2012: 305-306.

¹¹ Çilingiroğlu 1997: 1-7, 121; Çilingiroğlu 1998: 232-233; Çilingiroğlu 2001: 45-48; Çilingiroğlu 2004: 257 vd.; Çilingiroğlu 2005a: 98-99; Çilingiroğlu 2005b: 31 vd.

¹² Yeşilalıç kaya nişi içindeki yazıtta (CTU I: A 3-2), Karmir Blur *sus*'sine ait bloklar üzerindeki yazıtta (CTU I: A 12-2 I) ve Ayanis tapınak yazıtında (CTU I: A 12-1 I) Haldi'nin silahlarına bir koyun kesilmesi gerektiği yazılmıştır. Aşağıda adından sıkça söz edeceğimiz ve Urartu kurban listesini sunan Meherkapı yazıtının 13. satırında da, Tanrı Haldi'nin silahlarına 1 boğa 2 koyun kurban edilmesi gerektiği emredilmiştir.

uygulamaları sahnelenmiştir. İçi şarap dolu Urartu kazanlarının varlığı Asur yazıtlarına da yansımıştır. II. Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında Musasir tapınağı yağması sırasında, 80 ölçek sıvı alabilen ve içi Haldi'ye sunulmak üzere ağzına kadar şarapla doldurulmuş Urartu kazanlarından (*harû*) söz edilmektedir¹³. Bazı Urartu kemerleri üzerinde resmedilen seremoni sahnelerinde, üç ayaklı kaideler üzerinde duran boğa başı eklentili kazanlarda¹⁴ veya geometrik motifli küplerde¹⁵ kadınlar tarafından sıvı libasyon gerçekleştirilmektedir. Ayanis Kalesi'nde sıvı libasyon sırasında kullanılan bazı pişmiş toprak veya madeni kaplar bulunmuştur. Tapınak depo odalarında ortaya çıkartılan 105 cm ağız çapına sahip kazan, 0.84 m ağız çapı ve 1.06 m yüksekliğe sahip üzeri geometrik bezemelerle süslü küp ve pişmiş toprak bir kap¹⁶, XI No.lu Alan'da, Seremoni Koridoru'na¹⁷ yakın bir alanda, iki adet demir saplı mızrak ile beraber bulunan ortalama 30 litre kapasiteli başka bir tunç kazan bu tür kaplara örnek oluşturmaktadır. Urartu mühürleri ve mühür baskılarında da sıvı kurbanı ile ilgili veriler mevcuttur¹⁸. Sıvı libasyonun Ayanis Kalesi'nde¹⁹ hayat ağacı seremonilerinde, Altuntepe'de²⁰ görülen stel ve hayat ağacı ile yapılan ayinlerde ya da gömü ayinlerinde uygulandığı bilinmektedir. Sonuç olarak Urartu tapınak alanlarında bulunan sunu çanakları, kazanlar ve diğer libasyon kapları Urartu dinsel ayinlerinde gerçekleşen sıvı kurbanının önemli kanıtlarıdır²¹. Libasyon uygulamalarında kullanılan başka bir sıvı kurban kanıdır²². Diğer bir ifade ile sıvı kurban kavramı içinde bir bölüm kanlı kurban kategorisinde değerlendirilmelidir. Aşağıda da görüleceği gibi kanlı kurban, Urartu dininin her alanında baştan sona yer alır ve kutsala biçilen değer, kesilecek hayvanın tür ve sayısı ile belirlenmiştir.

Kurban kesiminin çoğu kez sadece basit bir verme eyleminden oluşmayıp, bir ayin içinde gerçekleştirilmesi nedeniyle bu çalışmanın birçok yerinde Urartu dini ayinlerinden ve bunların muhtemel anlamlarından söz etmek durumundayız. Yazılı belgelerden anlayabildiğimiz kadarıyla Urartu dini inanışlarında kurbanın belli

¹³ Foster 2005: 811.

¹⁴ Seidl 2004: 141, abb. 99.

¹⁵ Merhav 1991a: 227, fig., 6. 3.

¹⁶ Çilingiroğlu 1993: 435; Çilingiroğlu 1998: 230; Çilingiroğlu 2012: 305.

¹⁷ Seremoni Koridoru'nda gerçekleştirilen sıvı sunusu ile bu kazan arasında bir bağlantı olması kuvvetle muhtemeldir. Seremoni Koridoru içinde gerçekleştirilen ayinlerle ilgili bkz. Batmaz 2013.

¹⁸ Işık 1986: Abb. 1.

¹⁹ Batmaz 2012: 39-60; Batmaz 2013: 65-83.

²⁰ Özgüç 1969:33; Işık 1986:3 vd.

²¹ Urartu Kültürü'ndeki libasyon uygulamaları ile ilgili bkz. Çilingiroğlu 1997: 102; Çilingiroğlu 1998: 230, 237.

²² Çilingiroğlu 1997: 102; Çilingiroğlu 1998: 230, 237. Karmir Blur *susu*'sine ait bir taş bloğu üzerinde kurban kanı ile yapılan bir adaktan söz edilir. Diakonoff 1991: 14, 16. Kurban kanının Urartu dini içinde olduğu gibi diğer birçok inanışta yeri olduğu bilinmektedir. Zira kan *hayatın özü* olarak kabul edilir. Eliade 2007: 190.

standartları vardır. Bu yönüyle öncelikle hangi olgu için kurban verilir, o olgu için ne kurban verilir, kurban verilmesi gereken hayvanlar nelerdir, kurban verilmesi gereken olguların hangi özellikleri onlara kurban verilmesini sağlar?²³ gibi sorulara yanıt üretmek gerekecektir.

KURBAN İLE İLGİLİ YAZILI VERİLER

Urartu yazıtlarının içeriği incelendiğinde kurban olgusunun birçok kez işlendiği görülecektir. Çalışmamızın bu kısmı, Urartu çivi yazılı belgelerindeki kurban kavramının çeşitli boyutlarıyla incelenmesine ayrılmıştır. Yazılı veriler sadece kurban hayvanları, kutsal kabul edilen olgu ve tanrılar ile ilgili değil aynı zamanda kurban kesimi gerçekleşen Urartu ayinleri ile ilgili de veri sağlamaktadır. Kurban konusuna ilişkin en temel veri kaynağı **Meherkapı** yazıtıdır. Meherkapı yazıtının Urartu inanışlarının temel ve en önemli taşıyıcı oluşturduğu kesindir. Bu çok önemli belge Urartu tanrı ve tanrıçaları için takdir edilen kurbanların sayı ve türünü içermektedir. Meherkapı yazıtı, Van kenti içinde Akköprü Mahallesi'nde, Toprakkale'nin inşa edildiği Zimzim kayalıkları üzerinde bir kayaya oyulmuş niş içine yazılmıştır. Yazıtta öncelikle, söz konusu kaya nişinin İşpuini ve oğlu Menua tarafından tanrı Haldi için yapılmış bir kapı olduğu belirtilmiş ve sonra bir ayinin düzenlenmesi gerektiği yazılmıştır. Ardından 63 tanrı, 16 tanrıça ve onlara kurban edilmesi gereken hayvanların cinsi ve adedinin listesi verilir. Yazıtın kapanış cümlelerine aşağıda irdelenecek olan bazı faaliyet ve kurban uygulamalarının sunulmasıyla tamamlanır²⁴. Çalışmamızın farklı yerlerinde değinilecek olan yazıtın liste bölümü şöyledir²⁵.

1	ᵀ Haldi	17	Boğa	34	Koyun
2	ᵀ Teişeba (Fırtına Tanrısı)	6	Boğa	12	Koyun
3	ᵀ Şiuini (Güneş Tanrısı)	4	Boğa	8	Koyun
4	ᵀ Hıtuini	2	Boğa	4	Koyun
5	ᵀ Tırani	1	Boğa	2	Koyun
6	ᵀ Ua	2	Boğa	4	Koyun
7	ᵀ Nalaini	2	Boğa	4	Koyun
8	ᵀ Şebitu	2	Boğa	4	Koyun
9	ᵀ Arsimela	2	Boğa	4	Koyun

²³ Bu çalışmada geçen şükür (şükran), adak, istek, kefarete vb. kurbanların tanımlamaları için bkz. Erginer 1997:142-151.

²⁴ Bakınız burada "Tarım ve Sulama Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar" başlığı.

²⁵ CTU I: A 3-1; UKN I:27.

10	^D Anapša	1	Boğa	2	Koyun
11	^D Diduaini	1	Boğa	2	Koyun
12	^D Sin (Numara “30”)	1	Boğa	2	Koyun
13	^D Haldi'nin Silahları'na	1	Boğa	2	Koyun
14	^D Atbini	1	Boğa	2	Koyun
15	^D Quera	1	Boğa	2	Koyun
16	^D Elipri	1	Boğa	2	Koyun
17	^D Tarraini	1	Boğa	2	Koyun
18	^D Adaruta	1	Boğa	2	Koyun
19	^D İrmuşini	1	Boğa	2	Koyun
20	^D İLU aluse urulili ue şiuali(...olan tanrıya)	1	Boğa	2	Koyun
21	^D Alaptuşini	1	Boğa	2	Koyun
22	^D Erina	1	Boğa	2	Koyun
23	^D Şiniri	1	Boğa	2	Koyun
24	^D Unina	1	Boğa	2	Koyun
25	^D Aiarini (Mağaralar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
26	^D Zuzumaru	1	Boğa	2	Koyun
27	^D Hara (Yollar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
28	^D Araza	1	Boğa	2	Koyun
29	^D Ziukuni	1	Boğa	2	Koyun
30	^D Ura	1	Boğa	2	Koyun
31	^D Arşibedini	1	Boğa	2	Koyun
32	^D Arni (Tepeler ve Dağlar Tanrısı)	1	Boğa	2	Koyun
33	^D Haldi'nin Gençliği'ne (?) (<i>iniriaše</i>)	1	Boğa	2	Koyun
34	^D Haldi'nin Erişkinliği'ne (?)	1	Boğa	2	Koyun
35	^D Haldi'nin Yaşlılığı'na (?) (<i>dinuşe</i>)	1	Boğa	2	Koyun
36	^D Haldi'nin Ordusu'na	2	Boğa	4	Koyun
37	^D Teişeba'nın (Fırtına Tanrısı) Ordusu'na	2	Boğa	4	Koyun
38	^D Arçu'arasau tanrılarına	2	Boğa	4	Koyun
39	Ardini (Muşafir) Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
40	Qumenu Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
41	Tuşpa Kenti Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
42	^D Haldi'nin Kenti'nin Tanrıları'na	1	Boğa	2	Koyun

43	Arşuniuini Kenti Tanrıları'na	1	Boğa	2	Koyun
44	^D Haldi'nin Işığı'na (?)	1	Boğa	2	Koyun
45	^D Şuba	1	Boğa	2	Koyun
46	^D Haldi Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
47	Eridia Kenti'nde ^D Teişeba Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
48	Uişini Kenti, ^D Şiuiini Kapıları'na	1	Boğa	2	Koyun
49	^D Eli'a	1	Boğa	2	Koyun
50	^D Haldi'nin Merhameti'ne (<i>ami</i>)	1	Boğa	2	Koyun
51	^D Haldi'nin Gücü'ne	1	Boğa	2	Koyun
52	^D Haldi'nin <i>susi</i> 'lerine	1	Boğa	2	Koyun
53	^D Talapura	1	Boğa	2	Koyun
54	^D Qilibani	1	Boğa	2	Koyun
55	Ülkeler Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
56	Dağlar (?) Tanrısı'na	1	Boğa	2	Koyun
57	^D Şuinina (Göl Tanrısı'na)	1	Boğa	2	Koyun
58	Vadi (?) Tanrısı'na	2	Boğa	14	Koyun
59	Yeryüzü–Toprak (?)Tanrısına	2	Boğa	14	Koyun
60	^D İLANİ Gamruti (tüm tanrılara)	4	Boğa	18	Koyun
61	^D Haldi'nin (Büyükbaş Hayvan) Sürüsü'ne			4	Koyun
62	Nişi Kenti'ndeki ^D Ua Kapısı'na			2	Koyun
63	^D Babania (Dağlar–Yüksek Ülkeler)			10	Koyun
64	^D Arubani	1	İnek	1	Koyun
65	^D Baba	1	İnek	1	Koyun
66	^D Tuşpuea	1	İnek		
67	^D Aui	1	İnek		
68	^D Aia	1	İnek		
69	^D Sardi	1	İnek		
70	^D Şinuiardi			2	Koyun
71	^D İpħari			2	Koyun
72	^D Barşia			2	Koyun
73	^D Silia			2	Koyun
74	^D Ar'a			2	Koyun
75	^D Adia			2	Koyun

76	᠔ Uia	2	Koyun
77	᠔ Ai Tanrıçalarna	4	Koyun
78	᠔ Ardi	2	Koyun
79	Tüm Tanrıçalara (?)	17	Koyun

Böylelikle Urartu tanrıları, kurban listeleri ve uygulanmaya konan dinsel ayinlerin temelleri atılmıştır. Bu önemli yazılı kaynak ışığında Urartu inançlarında neyin kutsal olduğunu ve bunların hiyerarşik sırasını kavramsal olarak incelemekte fayda vardır: Meherkapı yazıtında kurban verilen kavramları iki düzlemde gruplamak mümkündür: Soyut ve somut kavramlar.

Somut kavramlar: Silahlar (Haldi'nin silahları), Kapılar (Haldi, Teişeba, Şiui ni kapıları vb.), Haldi'nin *Sus*leri, Haldi'nin hayvan sürüsü²⁶, tanrıların orduları (Haldi'nin orduları, Teişeba orduları vb.) Burada adı geçen orduları tanrıların üçlemesinin (Haldi, Teişeba ve Şiui ni) her birine inananların²⁷ oluşturduğu birlikteliği ifade eden ordular olarak değerlendirmek mümkündür.

Soyut kavramlar: Haldi'nin gençliği, erişkinliği ve yaşlılığı, Haldi'nin ışığı, Haldi'nin merhameti, Haldi'nin gücü şeklinde sıralanabilir.

Soyut kavramlar içinde genellikle tanırlaştırılmış insan özellikleri göze çarpar. Özellikle Haldi'nin yaşam akışını simgeleyen gençlik, erişkinlik ya da yaşlılık gibi durumların belirtilmiş olması dikkat çekicidir²⁸. Haldi için söylenen bu ifadeler aslında yaşamda bir aşamadan bir diğer aşamaya geçişi simgeler ve pek çok kültürde “Geçiş Törenleri” (Rite of Passage) ile kutlanır²⁹. Somut kavramlar ise arkeolojik olarak bulabildiğimiz ve ayinlerde kullanılan kavramlar olabilir. Örneğin dini merasimlerde Haldi'ye armağan edilen silahlar, Haldi'nin silahlarıdır ve somut olarak vardır. Kapılar için de benzer şeyler söylenebilir. Bunlar, Meherkapı, Yeşilalç gibi

²⁶ Hayvanlara da canlı kurban sunulması (belki de kurbanlık hayvanlara kurban sunulması) kurbanlık hayvanların kutsandığını akla getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında sürü hayvanlarının da Urartu inançları çerçevesinde kutsal kabul edilmiş olabileceği önemli bir sonuçtur.

²⁷ Bu inananlar krallık içindeki diğer etkin politik unsurlar olabilir. Krallığı meydana getiren aşiretlerin krallık kurulmasından sonra da etkinliği devam etmiş olmalıdır. Bu topluluklar içinde farklı inanışların olması muhtemeldir. Tanrı Haldi dışındaki tanrıların orduları bu inanışların somut bir yansıması, ordu içindeki farklı aşiretlerden sağlanan askeri birimler olabilir.

²⁸ Haldi'ye ait bu ve buna benzer bazı sıfatların tercümesi tartışmalıdır. Dolayısıyla anlamları tam olarak açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Soyut kavramlar arasında sunulan Haldi'nin gençliği, erişkinliği ya da yaşlılığı, Melikişvili'nin tercümesi (UKN I: 27) doğru kabul edilmesi durumunda geçerli olacaktır.

²⁹ Örneğin pek çok dinde ergenlik, sünnet, evlilik veya ölüm gibi olgular birer geçiş simgeleri ve bu geçişler için “geçiş törenleri” düzenlenir. Ölümlü bir insan için yaşamı boyunca sadece bir kez yaşanacak gençlik, erişkinlik ve yaşlılık gibi geçişlerin göksel bir kişilik için nasıl gerçekleşmiş olduğu ve buna bağlı törenlerin, dolayısıyla kurban kesimlerinin ne şekilde gerçekleştirildiği bilinmemektedir.

kaya nişleri veya tapınakların kendileri gibi somut arkeolojik kavramlar olarak nitelendirilebilir.

Meherkapı'daki uzun kurban listesinde verilen sayıların bir seferde mi yoksa yıl içinde farklı dönemlerinde mi kesildiği gibi sorular kesin olarak yanıt bulabilmiş değildir. Buna karşın Urartu'daki kurban uygulamalarını analiz etmek bu tür sorulara da yanıt verilebilmesini kolaylaştırır.

Haldi'ye Oğlak Kurbanı

Çivi yazılı belgeler Urartu inançlarında her faaliyet için farklı sayıda kurban sunulduğu göstermektedir. Hatta kurbanlar, durumun aşamalarına göre değişmektedir. Sözgelimi, herhangi bir amaçla kurban kesilecek ise kesim, öncelikle Tanrı Haldi'ye oğlak kurbanı ile başlamaktadır. Yazıtın açılışında (ve dolayısıyla kurban uygulamasının başlangıcında) tanrı Haldi'ye oğlak kesilmesi gerektiği belirtildikten sonra, yine tanrı Haldi ve diğer tanrı veya tanrıçalara kesilecek kurbanların listesi verilir. **Meherkapı** yazıtında kurban listesi verilmeden önceki açılış satırları şöyledir.

“Efendisi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bu kapıyı inşa ettiler ve Güneş Tanrısı ayında bir ayın yapılmasını buyurdular: Tanrı Haldi'nin, Tanrı Teişeba, Tanrı Şiuini ve tüm tanrıların ...Tanrı Haldi'ye altı oğlak kurban olarak kesilmelidir.”³⁰

Yazıtın girişinde Tanrı Haldi'ye altı oğlak kesilmesi gerektiği yazılıdır. Devam eden satırlardaki kurban listesinin ilk sırasında yine Haldi yer almaktadır. İşpuini ve Menua'nın ortak krallıkları döneminde yapılmış diğer bir kaya nişi olan **Yeşilab** çanıtının açılış cümlelerinde yapılması gereken bir ayın ve Haldi'ye oğlak kurbanından söz eden satırlar aşağıdaki gibidir:

“Efendisi Tanrı Haldi'ye, Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua bir Tanrı Haldi susisi inşa etti. Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini, güçlü kral, büyük kral, Biainili Kralı ve Tuşpa'nın yöneticisidir. Yeni binalar için bir ayın yapılmasını emrettiler: Tanrı Haldi için bir oğlak kesilsin, Tanrı Haldi için bir boğa kurban edilsin, Tanrıça Uarubaini'ye bir inek, Tanrı Haldi'nin Kapısı'na bir koyun, Tanrı Haldi'nin Silahları'na bir koyun.”³¹

Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla yeni yapıların açılışları oğlak kesimi ile başlamaktadır. Bu konu ile ilgili **Ayanis** tapınak yazıtında yeni yapılan yapılar için Hal-

³⁰ CTU I: A 3-1.

³¹ CTU I: A 3-2.

di'ye genç bir keçi kurban edilmesi gerektiği yazar³². Yazıtın devamında diğer tanrı ve tanrıçalara verilmesi gereken kurban listesi yer alır. Aynı yazıt içinde Haldi Kapısı ve başka bazı yapılar için gerçekleştirilecek bir ayin açılışında yine Haldi'ye oğlak kesilmesi emredildikten sonra Haldi ve diğer tanrılara kurbanlar sunulması gerektiği yazılıdır³³. **Karmir Blur** Kalesi *susisine* ait bloklardaki yazıtlar, benzer bir durumu göstermesi açısından dikkat çeker. Burada yeni yapılan tapınakta Haldi'ye oğlak kesilmesi emredilir. Yazıtta ayrıca Haldi Kapıları için ve tapınak tamamlanıp döşendiği zaman da ayrıca Haldi'ye keçi yavrusu kurban edilmesi gerektiği belirtilir³⁴.

Görüldüğü gibi tanrı Haldi adına yeni bir tapınak yapıldığı ve merasime hazır hale geldiği zaman, Haldi'ye oğlak kesilmesi emredilmektedir. Oğlak, yalnızca Haldi tapınak açılışlarında kesilmez. Aynı zamanda sulama kanallarının açılışları da oğlak kurbanı ile başlamaktadır. Argiştı oğlu Rusa'ya (II. Rusa'ya) ait **Zvartnots Steli**'nde (Echmaidzin Yazıtı) oradaki kanaldan su alınacağı zaman Haldi'ye keçi yavrusu kesilmesi istenmektedir³⁵. Benzer şekilde Erimena oğlu Rusa tarafından yazdırılan **Gövelek** yazıtında Tanrı Haldi'ye oğlak kurbanı, gölde su birikmeye başladığı zaman yapılması gerektiği ifade edilir³⁶. Ardından diğer tanrılara kesilmesi gereken kurban tür ve sayıları yazılmıştır. Sonuç olarak önemli bir işin yapılmaya hazır hale gelmesi ve ilk faaliyeti, kutsal olarak algılanmaktadır. Krallık yararına gerçekleştirilen bu faaliyetlerin Haldi'ye kesilecek oğlak ile sonraki kullanımlarda verimli olması amaçlanmaktadır. Bu tür faaliyetlerde tanrıya ya da tanrıçaya bir oğlağın sunulmasını aynı zamanda adak olarak da algılamak mümkündür. Adayan kişi³⁷, bir isteğin veya bir işin gerçekleşmesi için gelmiş ve bu iş için tanrıya oğlak sunmuştur.

Oğlak (ya da keçi), madalyon, pektoral, adak levhası gibi bazı Urartu eserleri üzerinde resmedilmiştir³⁸. Ayrıca aşağıda değineceğimiz Doğubeyazıt'daki³⁹ bir mezarın girişinde yine keçi sahnelenmiştir. Bu eserlerin bir kısmında, yanında oğlak duran bir kişi ve onların karşısında tanrı veya tanrıça gösterilmiştir. Bu sahne, kişi-

³² Salvini 2001c: 259, 260.

³³ Salvini 2001c: 260.

³⁴ UKN II: 448; Diakonoff 1991: 13–21.

³⁵ UKN I: 281.

³⁶ CTU I: A 14–1.M. Salvini CTU yayınında “Keşiş Göl” başlığı altında Gövelek ve Keşiş Göl yazıtlarını aynı krala tarihlemekte ve bir arada incelemektedir.

³⁷ Urartu yazıtlarında, imar ve inşaa faaliyetini gerçekleştiren veya yapma emrini veren kralın bizzat kendisidir.

³⁸ Piotrovskii 1967: Fig. 34–34; Işık 1990: Abb.1; Merhav 1991a: 175, fig. 11; 176, fig. 17; Kellner 1991: 164; Çilingiroğlu 1997: 156, res. 94; 157, res. 96; Rehm 1997: 460, abb.473–475; 474, abb. 529–532; 475, abb. 533–536; 484, abb. 569–572; Seidl 2004: 170, abb.120; 178, abb. 127; 190, 144.

³⁹ Calmayer 1991:124, fig. 6; Çevik 2000: 64. Bazı bilim adamları (Sevin 2012: 17, dipnot 20 ve 94) Doğubeyazıt mezarının Urartu özellikleri taşımadığı kanısındadır.

nin tanrı veya tanrıçaya oğlak sunduğu şeklinde yorumlanmaktadır⁴⁰. Gerçekten de tanrının huzuruna gelen kişinin yanında veya önünde oğlak olması onun, tanrının huzuruna oğlakla beraber geldiği fikrini uyandırır. Neden oğlak? Oğlak keçinin erginliğe ulaşmamış halini temsil ettiğine göre onun günahsız oluşu bir neden olabilir. Oğlak, Mezopotamya inanışlarında günahı, suçu veya hastalık gibi herhangi kötü bir durumu üzerine alan hayvan durumundadır. Oğlak kurbanı ile faaliyet günahtan ve kusurdan arındırılarak kutsanmaktadır.

Keçinin sahnelendiği mühür baskıları da bulunmaktadır. Ayanis'den ve Armavir'den⁴¹ bulunan kapların üzerinde silindir mühürle boynun hemen altına yapılan motifler tüm hat boyunca birbirinin tekrarıdır. Ana motif, ortada bulunan hayat ağacı motifinin her iki yanında, ön ayaklarını keçinin sırtına atmış bir aslan motifi bulunmaktadır. Bu iki örnek birbirinin birebir aynısıdır. Bu sahneye benzer örnekler Urartu kültüründe ve Sümer, Asur, Frig, Geç Hitit gibi başka kültürlerde rastlanmaktadır⁴². Bu kültürlerdeki örnekleri incelendiğinde de görülecektir ki, Urartu'da olduğu gibi, hayat ağacını dölleme sahnelerinde keçi aktif bir rol oynamakta, hayat ağacını döllemektedir. Diğer bir ifadeyle yaşamı ve bereketi simgeleyen bir anlatım eski Yakındoğu toplumlarının birçoğunda hayat ağacı ve keçilerin yer aldığı bir sahnede verilir. Dolayısıyla bu olumlu yönleri ile oğlak adak olmanın dışında Haldi'ye şükranların da ifadesi olarak "Haldi'nin öncelikli payı"nı oluşturmaktadır. Yapılacak ya da gerçekleşmesi istenen durumun kusursuz olması, olası tüm eksik, kusur ya da günahların ortadan kaldırılmasıyla mümkün olabilir. Oğlak bu görevi üstlenmiş olmalıdır.

Öyleyse yazıtlara göre bir imar faaliyetinin açılışında, söz konusu faaliyetin başarılı olması (ki ilk suyun alınması, ilk seremoninin gerçekleşmesi başarıyı gösterir) durumunda ya da yapının ilk kullanılması öncesi bu faydalı işin gerçekleşmesi nedeniyle oğlak kurban edilmektedir.

Yapı Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar

Yukarıda değinildiği gibi, çivi yazılı belgelerde pek çok faaliyetin gerçekleştirilmesi sırasında açılış olarak oğlak kurban edildiği anlaşılmaktadır. Genellikle bu yazıtların devamında, Haldi'ye ve diğer tanrılara sunulan çeşitli kurbanlardan söz edilir. İnşa faaliyetleri arasında en önemlisi, Haldi için inşa edilen *susi* ve Haldi Kapısı olmalıdır. **Yeşilabç** yazıtında İşpuini, Haldi *susisi* için oğlak kurbanını takiben

⁴⁰ Çevik 2000: 64.

⁴¹ Piotrovskii 1969: Res.66.

⁴² Belli 1980:240-242; Ayvazian 2006: 442-443.

tanrı Haldi'ye bir boğa, tanrıça Arubani'ye bir inek, Haldi Kapısı'na bir koyun (ve Haldi Silahları'na bir koyun kesilmesini emreder⁴³.

Şüphesiz ki Haldi kapıları için yapılan en geniş çaplı kurban, İşpuini tarafından, Ardini kentinde gerçekleştirilmiştir⁴⁴. **Kelişin** yazıtından öğrendiğimize göre 1112 boğa, 9020 koyun ve dişi keçi, 12480 büyük dişi keçi bu kente kurbanlık olarak getirilmiştir. Buradaki Haldi Kapısı için verilen kurbanların sayısı son derece fazladır. Bu miktardaki canlı hayvanın hepsinin bir defada kesilmesi mümkün değildir. Bu nedenle kurbanlık hayvanların tapınağa bağlı ahırlarda tutulduğu ve kralın yıl içindeki ziyaret ve gezilerinde buradan alınan hayvanları kurban ettiği önerilebilir.

Haldi *susi* ve kapıları için verilen kurbanlar, sadece Haldi'ye değil, inşa edildikleri bölgenin yerel tanrıları için de kesilmektedir. **Patnos** civarında bulunan İşpuini, Menua ve İnışpua'nın isimlerini taşıyan bir yazıtta yeni bir yapı olduğu zaman tanrı Haldi'ye ve tanrı Ua'ya birer boğa ve Ua kapısına bir koyun kurban edilmesi emredilmektedir⁴⁵. Ayrıca **Mahmud Abad** yazıtında I. Rusa'nın krallık yıllarında oldukça önemsenen bir tanrı olan Şebitu için yeni bir "Kapı" yapılacağı zaman kurban edilmesi gereken bir koyundan söz edilir⁴⁶.

II. Rusa döneminde inşa faaliyetlerinin yoğun olduğu bilinmektedir. Bu nedenle kral, bıraktığı yazıtlarda tanrılara çok sayıda kurban sunmuş olduğunu dile getirmektedir. **Karmir Blur** *susisine* ait bloklar üzerinde yaptırdığı tapınak ve ilk seremoniler için tanrı ve tanrıçalara kurbanlar sunulmasını söyler:

"...Yeni tapınakta Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye boğa, Tanrı Teişeba'ya koyun ve Tanrı Şiüini'ye koyun kurban edilsin... Tanrıça Arubani'ye inek, Tanrı Haldi'nin Silahları'na koyun, Tanrı Haldi'nin Kapıları'na koyun ve Tanrı İarşa'ya koyun kurban edilsin... Tanrı Haldi'nin Kapıları için... (bu ayini yaptıklarında⁴⁷) Tanrı Haldi'ye boğa ve Tanrıça Arubani'ye inek kurban edilsin. (Tapınak) yapılıp döşendiği zaman Tanrı Haldi'ye keçi yavrusu kesilsin ve Tanrı Haldi'ye boğa kurban edilsin."⁴⁸

Aynı kral tarafından inşa edilen **Ayanis Kalesi** tapınak yazıtında olasılıkla tapınak yapıldığı zaman eski ve yeni tanrılara kesilmesi gereken kurban listesini verir:

"...Yeni binaların (yapıların) şerefine... Haldi'ye bir boğa bir koyun kurban edilmelidir. Bir koyun Fırtına Tanrısı'na (Teişeba), bir koyun Güneş

⁴³ Sevin ve Belli 1977: 371; UKN I: 25; CTU I: A 3-2.

⁴⁴ Kelişin Yazıtı. CTU I: A 3-11.

⁴⁵ Payne: 4.1.2.

⁴⁶ CTU I: A 10-6.

⁴⁷ Diakonoff 1991: 13.

⁴⁸ UKN II: 448.

Tannı'sı'na (Şiüini),bir inek Arubani'ye, bir koyun Hütuni'ye, bir koyun Ay Tannı'sı'na, bir koyun Haldi'nin Silahları'na, bir koyun Haldi Kapısı'na, bir koyun Tanrı Eiduru'ya, Tanrı Baba'ya bir koyun, Tanrı Adia'ya bir koyun, Tanrı Sardi'ye bir koyun, Tanrı Idnuani'ye bir koyun, Tanrı Aja'ya bir koyun, Tanrı Tuşpuni'ye bir koyun, Tanrı Idnuani'ye ikinci kez bir koyun, Tanrı Haldi Kapısı'na iki koyun, iki koyun Tanrıçalar'a (veya Tanrısal Bayanlara)."⁴⁹

Özetlenecek olursa tapınakları için kesilecek kurbanların, 1- Tapınak yapımı sırasında (belki temelinde) 2-Yapılıp bittiği zaman 3-Tapınaktaki ilk ayinde (açılış töreninde) yapılması gerekmektedir. Ardini Kenti'nde Haldi Kapıları için sunulan kurbanların ise şölenlik kurbanlar olarak döngüsel gerçekleştirilen ayinlerde kesilen kurbanlar olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Tarım ve Sulama Faaliyetleri ile ilgili Kurbanlar

Tanrılara kurban sadece kutsal yapılar yapıldığında sunulmaz, aynı zamanda bağ ve bahçe ya da kanal ve baraj gibi yapılar için de kurban sunulmaktadır. Burada tekrar **Meherkapı** yazıtına dönmek durumundayız. Yazıtın bağ ve bahçe ile ilgili olan kısmı şöyledir:

“Tanrı Haldi ve bütün tanrılar Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua'ya yaşam versin. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua der ki: Haldi ve bütün tanrılar kabın (kazanın?) etrafında dolaşsın (çember olsun)...üç boğa 30 koyun. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni bağlar yetiştirdiler, tanrı Haldi'ye yeni bahçeler kurdular. (Ondan önce) orada hiç bir şey yapılmamıştı. Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Menua yeni tarlalar yetiştirdiler, bir ayin yaptılar: Ağaçlar/bitkiler....olduğu zaman tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, asmalar olgunlaştığında tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara, üzüm bağları tarladan toplandığında (hasat edildiğinde) tanrı Haldi'ye üç koyun, üç koyun bütün tanrılara kurban verilmelidir. Şarap sunusu yapılmalı ve bu kutsal yere tanrılara saygısızlık yapılmamalıdır.”⁵⁰

Bağ ve üzüm için yapılan kurbanlar Menua döneminde devam eder. Kral, **Köşk** yazıtında kurduğu bir bağ için kurbanlardan söz eder:

“...bu bağı kurdu ve bahçeler kurdu, adı “Menua Bağı”dır. “...Menua der ki: Bağ olgunlaştığı (?) zaman Tanrı Haldi'ye bir boğa ve üç koyun kurban olarak sunulsun...”⁵¹

⁴⁹ Salvini 2001c: 259, 260.

⁵⁰ CTU I: A 3-1.

⁵¹ CTU I: A 5-33.

Bağ ve bahçelerde ilk ürünlerin alınması ardından kesilen kurbanlar şükür ve adak kurbanları olarak değerlendirilebilir. Bu tür kurbanların bir diğeri ise sulama faaliyetleri ile ilgili olmalıdır. Bağ, bahçe kurmanın ve tarım alanları açmanın asli unsuru su sağlayabilmektir. Bu sebeple su elde etmenin gereklerini yerine getirmenin yanı sıra, bunu sağlayan tanrıları da kurbanlarla onurlandırmak gerekmektedir. Gerçekten de sulama tesisleri ve barajların Urartu ekonomik hayatına sağladıkları getiri tartışılmazdır. Suyun artması ve azalması kurban kesilmesi gereken dönemler olarak görülmektedir. Bu nedenle II. Argiştı, **Çelebib bağ** yazıtında "...sular azaldığı zaman tanrı *Ḫaldi*'ye besili bir koyun, *Fırtına Tanrısı*'na bir koyun, *Güneş Tanrısına* bir koyun, *Tanrıça Arubani*'ye bir koyun...tanrılarına bir koyun, *İnua tanrıçalarına* bir koyun *Argiştı Yeri'nin tanrısına* bir koyun kurban edilsin."⁵² buyruğunu vermiştir. II. Rusa **Zvartnots Steli**'nde su ile ilgili benzer kurban ayinlerine vurgu yapar⁵³. Başka bir imar yazıtı Erimena oğlu Rusa'ya aittir. Kralın **Gövelek** yazıtında konuyla ilgili şu ifadeler kullanılmıştır:

"Rusa der ki: ben bir ayin emrettim. Gölde sular çıktığı/arttığı zaman, *Ḫaldi*'ye bir oğlak, bir boğa ve beş koyun *Ḫaldi*'ye kurban edilecek. Besili bir koyun ve bir koyun *Fırtına Tanrısı*'na, besili bir koyun ve bir koyun *Güneş Tanrısı*'na, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrıça Arubani*'ye, besili bir koyun ve bir koyun tanrılara, besili bir koyun ve bir koyun tanrıçalara, Rusa'nın *GI*'sine bir boğa, bir inek Rusa'nın *Tanrıçası*'na, bir inek *Tanrıça Aniqu*'ya, üç koyun *Göl Tanrılarına*, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Asur*'a, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Nalaini*'ye, besili bir koyun ve bir koyun *Tanrı Quera*'ya, bir boğa ve bir koyun *Tanrı Ura*'ya, üç koyun tüm kutsal dağlara. Sular azaldığı zaman kesileceklerin sonu böyledir. Sular çekildiği zaman, *Ḫaldi*'ye besili bir koyun ve bir koyun, *Güneş Tanrısı*'na bir koyun, *Tanrıça Arubani*'ye bir koyun, *Tanrılara* bir koyun, *Tanrıçalara* (kutsal bayanlara) bir koyun, Rusa'nın *GI Tanrısı*'na bir koyun, Rusa'nın *Tanrıçası*'na (kutsal hanımına) bir koyun, *Tanrıça Aniqu*'ye bir koyun, *Göl tanrılarına* üç koyun, *Tanrı Asur*'a bir koyun, *Tanrı Nalaini*'ye bir koyun, *Tanrı Quera*'ya bir koyun, *Tanrı Ura*'ya bir koyun, tüm kutsal dağlara bir koyun. ..."⁵⁴

Urartu'nun su ile ilgili gerçekleştirdiği kurban ayinlerini ve bunun için yüzlerce hayvan kurban edilmesini anlamak zor değildir. Su, hem tarımsal araziler için hem de hayvanlar için gerekli bir yaşamsal kaynaktır. Bağbozumlarının gerçekleşebilmesi (sonbahar), meyve bahçelerinin sulanması ve en önemlisi yıllık hububat ihtiyacının yetiştirilmesi her şeyden daha çok su ile sağlanacaktır. Özellikle nisan ve mayıs ayla-

⁵² CTU I A 11-1; Ayrıca bakınız I. Argiştı'nın Horhor yazıtları: CTU I: A 8-3.

⁵³ CTU I: A 12-8.

⁵⁴ Gövelek yazıtının tamamı için ayrıca bkz. Salvini 2002:115-143; CTU I: A 14-1.

rı, Doğu Anadolu için karların erimeye başladığı aylardır. Bu aylar itibariyle kralların yazıtlarında övündükleri barajlarda, göl ve nehirlerde su seviyesi yükselir. O halde bahar ayı Urartu için önemli bir ay olmalıdır. Öte yandan kısa ancak kurak geçen yaz ayları suların çekildiği aylardır. Suların artması için tanrılardan istekte bulunulmalıdır. Tüm bu veri ve öngörülerin sonucunda suların arttığı ve azaldığı dönemler olan ilkbahar ve sonbahar başlangıcı gibi mevsime bağlı değişimlere göre şükür ve adak kurbanları kesildiği söylenebilir.

Tahta ve Sefere Çıkma Kurbanları

İmar ve inşaa faaliyetleri dışında kurban verilen başka durumlar da söz konusudur. Bunlardan biri “tahta çıkma” merasimi olmalıdır. Urartu yazıtları bu konu ile ilgili bilgi vermez. II. Sargon’un sefer kayıtlarında Musasir’de gerçekleşen taç giyme töreninin detayları aktarılmıştır. Bunların kurbanla ilgili kısmı şöyledir:

“...Urartu halkını yöneten hükümdar,...onu getirecekler ve tahta çıkması için oğullarından birini, sarayından gelen altın, gümüş ve her türlü değerli hazineyle beraber Muşaşir’de, Haldi’nin huzurunda sunacaklar, ona hediye verecekler. Sayısız besili sığırı, yağlı koyunu sunacaklar...”⁵⁵

Yazıt önemli bir “geçiş töreni” (prenslikten krallığa geçiş) için düzenlenen ayın sırasında kral ve veliaht için tapınakta kurbanlar kesildiğinden söz eder. Diğer taraftan bu kutlama sırasında rahiplerinde tapınak dışında kurban kesmiş olduğu sonucu çıkarılabilir.

II. Sarduri’ye ait Van Kalesi’ndeki **Anahkız Steli**’nin arka yüzünde, kralın Haldi tarafından tahta oturtulduğu zaman bir kurban kestiğine işaret eden ifadeler yer almaktadır⁵⁶. Ancak bunun nerede gerçekleştiğine ilişkin bir veri yoktur.

Kurban kesimi yapılan başka bir faaliyetin sefere çıkma veya savaş galibiyeti olduğu söylenebilir. Ancak asker bir toplum olan Urartu’nun sefer kayıtlarında seferin başarısına yönelik kurban sunumu ile ilgili neredeyse hiçbir kanıt yoktur. Haldi’nin Silahları’na kurban kesilmesi ve Haldi’nin savaş tanrısı olması nedeniyle sefer öncesi ve sonrası kurbanlar kesilmiş olabileceği önerilmiştir⁵⁷. Sefer sonrasında ele geçirilen şehir veya ülkede bir stel dikerek zaferi kutlayan bir ritüel uygulamasının yapıldığı ve bunun bir parçasının da tanrılara kurban kesmek olduğüsöylenebilir.İşpuini ve Menua’nın **İlandağ** yazıtında konuyla ilgili olabilecek sınırlı bilgiler şöyle bir yazıttan gelir: “*Tanrı Haldi’nin kudretiyle Sarduri oğlu İşpuini ve*

⁵⁵ Foster 2005: 808.

⁵⁶ CTU I: A9-3.

⁵⁷ Çilingiroğlu 1998:230.

*İşpuini oğlu Menua Arşini Şehri'ni ele geçirdi(ler), Arşini Şehri'ni yendiler, Aniani Şehri'nin Ülkesi'ni ele geçirdiler...Puluade Ülkesinde tanrı Haldi için bir yazıt diktiler. Bir ayın düzenlediler. Tanrı Haldi için 1 boğa kesilsin. Puluade Ülkesinde Haldi'nin kansı için bir inek kesilsin.*⁵⁸

Askeri bir başarı ile ilişkili kabul edilebilecek diğer bir yazıt II. Sarduri'ye aittir. **Surp Pogos Kilisesi**'nde bulunan kırk bir stel üzerindeki yazıtın bir yüzünde kralın askeri başarılarından söz edilirken diğer yüzünde tanrı Haldi'ye bir koyun, Sarduri'nin tanrısına bir koyun kurban edilmesi emredilir⁵⁹. Sefer kurbanlarına ilişkin sunacağımız sonuncu yazılı belge olan, I. Rusa'ya ait **Mahmud Abad** yazıtı şu bilgiyi verir: "...Krallar sefere çıkacakları zaman tanrı Şebitu'ya bir boğa ve bir koyun ve Şebitu kapısına bir koyun kurban edilsin..."⁶⁰ Sefere çıkmadan önce verilen kurbanların savaşın kazanılmasına yönelik olduğu kesindir. Bu tür kurbanlardaki ya da istek kurbanları olarak nitelenebilir.

Ayinler sırasında, kurban kesiminin önemli rol oynadığı kesindir. Buna koşut olarak Urartu çivi yazılı belgelerinden bazıları, kralların, uygulanan ayinde Haldi'nin huzuruna çıktıklarını yazar. Yani ayinin bir bölümünde, krallar, tanrılara dua ederler ve tanrıdan dualarını duymasını isterler. Bu doğal bir durumdur; çünkü uygulama tanrı için yapılmaktadır. Nitekim bazı yazıtlarda kralın tanrılara dua ettiği (yalvardığı) ve tanrıların onun sesine kulak verdikleri ifade edilir⁶¹.

Tanrı Haldi'nin, ayin sırasında, hangi koşullar altında ve ne şekilde ortaya çıktığı bilinmemektedir. Her şeyden önce tanrı Haldi'nin huzuruna çıkabilmek için bir Haldi 'Kapısı' olması gerekmektedir. Körzüt Kalesi tapınak yazıtında Menua'nın Haldi Kapısı (tapınak) yaptırdığı zaman Haldi'nin huzuruna çıkıp (önüne kapanıp) ona dua ettiği yazılıdır⁶². Ancak kralın duaları ve yalvarışları tek başına yeterli olmayabilir. Ayini düzenleyenlerce tanrının karşılanması için ya da Haldi'nin ortaya çıkmasını sağlayabilmek için kurban kesilmiş olması da olasılık dâhilindedir⁶³. Genellikle tanrının tezahürü tanrıyı simgeleyen bir heykel veya nesne ile gerçekleşmiş olmalıdır. Bu veriler ile kurban uygulamalarının belli bir düzen ve kurallar çerçevesinde gerçekleştirildiğini söylemek yanlış olmaz. Kurbanlarla ilgili bu düzene ve uygulanmasına ilişkin bazı kuralların olması kaçınılmazdır. O nedenle kurban uygulaması ile ilgili kurallara işaret eden bazı yazılı verilere bakmamız gerekecektir.

⁵⁸ CTU I: A3-8.

⁵⁹ Payne 9.1.2.

⁶⁰ CTU I: A 10-6.

⁶¹ Bkz. I. Arğiştü Horhor yazıtı. CTU I: A 8-3. II. Sarduri'nin Analıkız yazıtı CTU I A 9-3.

⁶² CTU I: A 5-2 A-F.

⁶³ Çevirisi kesin olmayan bir metinde "...Haldi kapısından (?) çıkmak (?) için teke istendiği zaman..." denir. Ancak buradan Haldi'nin kapısından çıkması için teke istendiğini söylemek çok zordur. Diakonoff 1991: 14-15.

Kurban Uygulamasına İlişkin Koşul ve Yükümlülükler

Yukarıda, hangi durumlarda kurban kesilmesi gerektiğine ilişkin verileri inceledik. Yazıtların satır aralarında, sözü geçen durumlarda kurban⁶⁴, kurbanı getiren, kurban kesilen ayinde görev yapanlar ile ilgili çok sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler genellikle ayinde yapılması istenen veya yapılmaması gereken çok önemli kuralları ortaya koyarlar. Ne yazık ki bu kurallar çok sınırlıdır ve sadece birkaç kral tarafından ve birkaç durum için verilmiştir. Buna karşın, bu bilgiler, ayinlerdeki genel kurallar hakkında, kopuk da olsa, fikir sahibi olmamızı sağlamaktadırlar.

Kelişin yazıtında Ardini şehrine getirilen ve olasılıkla sunu için bulundurulması emredilen kurbanların cinsleri dikkat çekicidir. Sunu için kullanılacak bu kurbanlar içinde dişi keçi ve kuzu, 12.480 büyük dişi keçi yer alması dikkat çeker. Yine Ardini’de Haldi kapısı önünde sunu için sığır getirilmesi gerektiği yazılıdır. Bu sığırların hangi amaç için ve kim tarafından getirildiği kesin değildir. Buraya gelen hayvanların kral tarafından inşa edilen *burganini*’ye(mera/ağıl) konmuş olması muhtemeldir⁶⁵. Yazıtlarda buna benzer işlevde bir yapının *sırşini* olarak geçtiğini görmekteyiz. Van Kalesi’nde bulunan bu yapının, tanrı için dışarıdan gelen kurbanlık adak hayvanlar için tasarlandığı düşünülmektedir⁶⁶. Anlaşıldığı kadarıyla burada tutulan hayvanların korunmaları ve ihtiyaçları devlet tarafından karşılanmaktadır.

“İşpuini oğlu Menua bu ahır yaptırdı. Menua der ki: Her kim büyükbaş hayvanları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları oradan çalarsa, her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim bir başkasına bunları yaptırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şiuiini onu güneşin altından yok etsin.”⁶⁷

Buradan (ahırdan) hayvan çıkartılmasının çok büyük bir suç olarak görüldüğünü ve cezasının ağır olduğunu Kelişin yazıtındaki bazı ifadeler de göstermektedir⁶⁸. Yukarıda ifade edildiği gibi, kurbanın gerçekleştirileceği kutsal alan içinde, kurban ile ilgili görevleri olduğu tahmin edilen yetkililerin olduğu bilinmektedir. Bazı adak levhaları üzerinde dinî görevliler tarafından kurbanlık hayvanların getirilişi resmedilmiştir. Bu görevliler içinde kadınlarında olduğu ileri sürülmektedir⁶⁹. Yazıtlardaki bilgilere göre bu görevlilerin, görevlerini yerine getirmek için yemin ettikleri söyle-

⁶⁴ Çalışmanın çeşitli yerlerinde sunulan yazıtlar içinde bazı hayvanların tür ve cinslerinin yanı sıra besili olarak nitelenmesi dikkat çekicidir.

⁶⁵ Salvini 2006:160–161.

⁶⁶ *Sırşini* ile ilgili bkz. Diakonoff 1991: 15, dipnot 22; Tarhan 1994: 33–34, fig. 3; Tarhan 2000: 197, fig. 8.

⁶⁷ Yazıt Van Kalesi’nin kuzey kısmındaki yapının giriş kısmında yer alır. CTU I: A 5–68.

⁶⁸ Kelişin Yazıtı için bkz. CTU I: A 3–11.

⁶⁹ Çilingiroğlu 1998: 230

nebilir. **Karmir Blur** tapınak yazıtında, bu görevlilerin yemine uygun olarak görevlerini yerine getirmemeleri durumunda kıraç topraktan taş toplamaları emri vardır:

Haldi'nin kutsal alanına oğulları getirildiklerinde bir adak adanmalı: [kutsal alanda] her kim görevini yerine getirmek iste[mez]se, bunun için yemine uygun olarak toprakta ne yaptığı [düşünülme]ksizin kıraç topraktan ona taş toplatılsın...⁷⁰

Bu çivi yazılı belge, bir ceza yasası bildirmektedir: Tapınak inşasında çalışması gereken insanlar içinde bu görevi yapmak istemeyenlere verilmesi gereken ceza, bu yazıt ile kaydedilmiştir. Bunun dışında, Karmir Blur tapınak yazıtında olasılıkla ayın için yapılması gereken bir süreçten söz etmektedir. Anlamı açık olmayanbu metinlerin ilgili kısmı aşağıdaki gibidir:

“...[iken...] koç, Haldi kapılarından çıktığı için biri... ister ...(görev başındaki) palaje onu Haldi'nin kutsal alanına koysun... biri (koçu) Haldi (ve) Arubani önüne koyduktan sonra gitsin (ve) mare-adamlarına ait olan serhane-evinden bir kurban adasın, ama şurale-adamları diğer (adağın) isteyince serhane-evinden tapınağın önüne koysun, onu (yere) koysun Haldi için adağın adasın[ziyafet (?)...]; (ve) sonra gitsin (ve) Haldi kapılarının önünde adak (kesim) adasın. Yönetici bir hesap(?) yapsın, o gitsin (ve) Haldi kapıları önünde sayılandan... Küçük tapınak...küçük tapınak susi önünde dikilir. Tanrı Haldi'nin Kapıları'ndan Rusa'ya adak olarak ne (geçerse), ciğeri ve kalbi verilsin ... Kral Teişebani şehrinde olduğu zaman ...kurban etinden , ölü hayvan etinden ciğer biri tarafından krala verilsin,(ama) geriye... kanı...Haldi evine; kanı ile yapılan (adaktan) karaciğeri (ondan ya da oradan) biri uzaklaştırsın, (ama) serhane-evinden nâhize edilsin(götürülsün). Et, Haldi evi için kurban edilenlerin kanı ile sure zumaje'de bırakılmamalı, başka bir amaçla kullanılmak üzere alınmamalı. Kim bunu yaparsa eve (tapınak) iki katını versin⁷¹...hiç kimse bu şeylerin herhangi birini bozmasın. ...dana(?) vermesin. Kurbanlık boğa küçük olmasın...⁷²

Yazıtı inceleyen Diakonoff, buradaki ifadelerde özel adaklar hakkında bilgi verildiği sonucuna varır⁷³. Tapınakta adağın yapan resmi görevli değildir. Ancak kurbanların hesabını tutan bir yöneticiden söz edilmektedir. Adak etinin bir kısmı özel bazı kişilere verilmesine karşın kral kente geldiğinde Haldi Kapısı'nda kesilen kurbanın karaciğeri ve kalbinden bir parçanın krala verilmesi istenir. Arta kalan ise kan

⁷⁰ Diakonoff 1991: 14.

⁷¹ Diakonoff 1991: 14-16.

⁷² UKN II: 450.

⁷³ Diakonoff 1991: 17.

ve karaciğer ile birlikte Haldi'nin tapınağına verilmekte ve sonrasında da oradan alınmaktadır. Etin ve kanın farklı amaçla kullanılması da yasaklanmıştır. Bunu yapanlardan olasılıkla kefarete kurbanı olarak iki kat fazlasını vermesi istenmektedir⁷⁴. **Ayanis** tapınak yazıtının bir bölümünde yine krala verilmesi gereken paydan söz edilir:

“...Tanrı Haldi'nin kapısı önünde kurban kesen kişi, karaciğeri ve kalbi Rusa'ya vermelidir. Kral Rusahinili'de olduğu zaman ... kurban etmek için ...krala verilmelidir. ... Bir öküz kurban edilmelidir, karaciğer ve kalp Rusa'ya verilmelidir.”⁷⁵

Daha önce değindiğimiz I. Rusa'ya ait **Mahmud Abad** yazıtında ortaya konan bir kural ilgi çekicidir. Burada Urmiye Bölgesi ile ilişkili bir tanrı olan Şebitu'ya⁷⁶ sefere çıkılacağı zaman kurban kesilmesi gerektiğini söylemektedir. Burada kurban kuramının iki önemli özelliği bulunur. İlki sefer için ilk kez kurban kesilmesi gerektiği ifade edilmiş olmasıdır. Diğeri ise Haldi'nin yokluğudur. Esasen sefere çıkarken ordunun başında yer aldığına inanılan tanrı Haldi'ye kurban kesilmediğini söylemek zordur. Ancak ilginç biçimde yazıtlarda Haldi'ye sefer için kesilecek kurbanlardan söz edilmemektedir. Yerel bir tanrı olan Şebitu'nun I. Rusa için önemli olduğu ve sefere çıkılacağı zaman bu tanrı için kurban kesilmesi kuralı konduğu anlaşılmaktadır.

KURBAN İLE İLGİLİ ARKEOLOJİK VERİLER

Görüldüğü gibi Urartu inanç sisteminde kurban uygulamalarına ilişkin çok çeşitli yazılı veri mevcuttur. Öte yandan bu uygulamalara ilişkin az sayıda arkeolojik veri bulunmaktadır. Kutsal alanlarda kurban kesildiği ve kanının aktıldığı kesindir. **Çavuştepe**'de tanrı İrmuşini'ye adanmış tapınağın önünde bir kanala bağlanan sunak⁷⁷ ve **Analıkız** kutsal alanındaki kanal⁷⁸ kurban kanının akıtılması için olmalıdır. **Arin-Berd** Kalesi Ivarşa (Iubşa) tapınağının karşısında yer alan üç odadan birinin duvarı üzerindeki nişte bulunan hayvan kemikleri, buranın hayvan kurbanı (sunusu) yapılan bir oda olduğu fikrini gündeme getirmiştir⁷⁹. **Karmir Blur** Kalesi'nde 25 No.lu odada bulunan sunak ve üzerlerinde kesi izlerine rastlanan hayvan kemikleri, kurbanın burada kesildiğine işaret eder⁸⁰. **Ayanis** tapınak alanında bulunan ve avlu tabanı altına açılmış bir kanal üzerinde yer alan 80 cm çapındaki kireç-

⁷⁴ Diakonoff 1991: 16.

⁷⁵ Salvini 2001a: 261.

⁷⁶ Salvini 1994: 206.

⁷⁷ Erzen 1988: 11.

⁷⁸ Tarhan 2011:324.

⁷⁹ Martirosyan 1964: 238.

⁸⁰ Barnett ve Watson 1952: 144; Piotrovskii 1969: 155.

taşı sunak, şarap veya su gibi sıvı maddelerin aktılacağı bir sunak olabileceği gibi kurban kanının aktulması için de olabilir⁸¹. Kalenin batı kesiminde bulunan andezit taşından bir sunağın da tapınaktan taşınmış bir canlı kurban sunağı olduğu önerilmiştir⁸². Ayrıca Çavuştepe ve Toprakkale’de olduğu gibi sabit hayvan sunakları olmasına karşın birçok Urartu tapınağında sabit sunağa rastlanmamıştır. O nedenle sunakların taşınabilir olduğu önerilmiştir⁸³. Ayrıca kurban kanının libasyon uygulaması için bir kaba konmuş olabileceği de öneriler arasındadır⁸⁴. **Meherkapı**, **Yeşilalıç** gibi açık hava kutsal alanlarının önünde ya da yakınındaki kaya yontularında kurban kesimi gerçekleştirildiği düşünülebilir⁸⁵.

Kutsal alanlarda gerçekleştirilen kurban törenleri dışında ölü kültüne ilişkin kurbanlar da Urartu inançları içinde önemli bir yer tutar. Ölüm, doğrudan insan ile tanrı arasındaki bir yakınlaşmayı çağırıştır. Her bireyin yaşayacağı bir durumdur ve bu nedenle kurban, ölü gömme uygulamasının önemli bir parçasını oluşturmuş olmalıdır. Farklı inanışlara sahip halkların Urartu dini içinde kabul gördüğü ve belli oranda kendi inanışlarını ve geleneklerini gerçekleştirdikleri muhakkaktır. Urartu mezarları taş sandık, basit toprak, kaya, küp, urne mezar çeşitlemelerine ilaveten hem yakarak hem yakmadan gömü uygulaması ile farklı kültürden ya da farklı toplumsal tabakalardan insanların varlığına işaret eder. Bu bakımdan değişik inanışların ve ölü gömme ayinlerinin yer bulduğu Urartu dini içinde ölü yemeği ya da tandan ölüünün diğer hayatında huzur bulmasını istemenin farklı yolları olsa gerektir. Bunlardan bir tanesi de kurban vermektir.

Ölü gömme törenlerinin bir parçasını oluşturan kurban için ayrılan hayvanların büyük bir bölümünün sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlara ait olduğu görülmektedir⁸⁶. Bunlar ölü için kurban edilmiş hayvanlar olmalıdır. **Dilkaya**⁸⁷ ve **Karagündüz**⁸⁸ gibi Urartu mezarlarında, kimi zaman *in situ* olarak kaplar içinde koyun, keçi ve sığra ait oldukları söylenen hayvan kemiklerinin var oluşu kurban ve ölü ziyafeti ile ilgili kayda değer kanıtlardır. Ancak kurbanlık hayvanların nerede kesildiği tam olarak aydınlığa kavuşturulabilmiş değildir. Bunun nedeni mezarlık alanlarında kurban sunağının eksikliğidir. Bununla beraber taşınabilir kurban sunaklarının olması durumunda kurbanların mezarlık alanında gerçekleştirildiği de

⁸¹ Çilingiroğlu 2004: 261; Çilingiroğlu 2005 b:33; Çilingiroğlu 2010:198.

⁸² Çilingiroğlu 2010: 200.

⁸³ Çilingiroğlu 1998:236; Çilingiroğlu 2012:307.

⁸⁴ Çilingiroğlu 1998: 229–230.

⁸⁵ Çilingiroğlu 1998.

⁸⁶ Derin 1993: 150–153; Çilingiroğlu 1998:235; Çevik 2000: 86–88.

⁸⁷ Çilingiroğlu 1993:469 vd.

⁸⁸ Sevin ve Kavaklı 1994: 338; Sevin ve Kavaklı 1996: 25 vd.

olasılık dâhilindedir. Umudum Tepe'deki mezarın önündeki ana salon içinde yer alan bir nişin alt bölümündeki taştan oyulmuş bir çukurluğun kurban ile ilişkili olduğu önerilmiştir⁸⁹. Van-Çelebibâğ'daki **Madavank** mezarları önündeki alandaki çukur ve kayadan kesilerek oluşturulmuş bir sekinin önündeki kanal, kurban kanının aktıldığı kanal olarak yorumlanmıştır⁹⁰. Yukarıdaki bu örnekler dışında bazı yerleşim ve mezar alanlarında bulunan çeşitli geometrik şekillere sahip kaya oyuklarının önerildiği gibi kurban kanı akıtmak ile ilgisini tespit etmek zordur⁹¹.

Ölü ziyafetinde kurbanın cenazeye katılanlarca tüketildiği ve bir kısmının da tabaklar içinde ölünün yanına sonraki hayatı için bırakıldığı düşünmek doğaldır. Kurban etinin nerede pişirildiği konusu da tartışmalıdır; ancak Karagündüz ve Dilkaya gibi Erken Demir Çağ mezarlık alanlarında bulunan ocaklar kurban etinin orada pişirilip yendiğini göstermekte⁹² ancak kurban etinin kimi zaman sadece ölü için bırakıldığı görülmektedir.

Öte yandan kimi mezarlar içindeki bazı niş ve benzeri mimari öğelerin ölü gömme töreni sırasında, ölü için sunulan yiyeceklerinin bulunduğu sunak veya yemek masalarının yerleri olduğu ileri sürülmektedir⁹³. Van Kalesi'ndeki Büyük Horhor Mağarası'nın (I. Arğıtı'nin Mezarı) giriş salonunda (Ana Salon) işlenmiş iki sığ oyuk bu uygulamaya işaret edebilir⁹⁴. Kayahdere'de⁹⁵, Erzincan/Altuntepe'de⁹⁶, Adilcevaz'da⁹⁷ ve Erivan'daki⁹⁸ mezarlarda bu tür mobilya elemanlarının varlığına ilişkin bulgular sunulmuş olmakla beraber *in situ* buluntu eksikliği verileri sağlıklı yorumlamaya engel olmaktadır.

⁸⁹ Derin 1993: 152.

⁹⁰ Çavuşoğlu 2003: 151. Fig. 16.

⁹¹ Erzincan-Altuntepe yakınında Pekerç (Belli 1989: 76.), Ağrı-Tutak'da Atabindi (Başgelen 1990: 24-27.), ve Iğdır-Tuzluca'da Aşkhüseyin (Belli 1989: 86.) mezarları yakınlarında bulunan bazı oyuk ve kanalların kurban kesim işlemi ile ve kurban kanının aktıldığı kanallar olarak işlev gördüğü önerilmiştir (Belli 1989: 68, 74; Belli 2000:406-407; Belli 2007:75). Buna karşın benzer kaya işaretlerinin sadece mezarlık yakınlarında değil, Van'da Edremit, Panaz, Çelebibâğ, Çavuştepe, Deliçay, Yukarı Anzaf; Kars'ta Mağratepe; Elazığ'da Bahçecik ve Harput; İran'da Bastam ve Kuh-e Zambil gibi pek çok yerde de görüldüğü unutulmamalıdır (Belli 1989; Derin 1993: 153; Kleiss 1981). Bu nedenle sözü geçen bu kaya işaretleri kurbanla veya kurban kanı ile ilişkili olmamalıdır. Nitekim bu kaya işaretlerinin kurban kanı ile ilgili olmadığı, ancak savaş arabası parçalarının yapımında kullanılmış olabileceği yönünde yeni görüşler ileri sürülmektedir (Konyar 2006:113-126).

⁹² Çilingiroğlu 1987: 82, pl.5; Sevin ve Kavaklı 1996:8; Çilingiroğlu 1998: 236.

⁹³ Burney 1966:206 vd.

⁹⁴ Sevin 2012: 29.

⁹⁵ Burney 1966: 106-106, 108 vd.

⁹⁶ Özgüç 1969: 66, 70.

⁹⁷ Ögün 1978: 63, res. 18-19, 21.

⁹⁸ Biscione 1994: 124, res. 10/17-20.

Kurbanlık Hayvan Türleri

Urartu kültürü bir zamanlar göçebe ve yarı göçebe, hayvancı kökene dayalı bir geçim ekonomisinin geleneklerine bağlı kalarak⁹⁹ kendi özgün kurban anlayışını oluşturmuştur. Bunu, verilen canlı kurbanların sayı ve türlerinden anlamak mümkündür. Meherkapı yazıtının liste kısmı toplam 97 boğa, 6 inek ve 279 koyundan söz etmektedir. Tanrı ve tanrıçalara uygun görülen yiyeceğin de et olduğu buradan rahatlıkla anlaşılabilir¹⁰⁰. Ayrıca yukarıda görüldüğü gibi farklı durumlarda ve yıl içindeki farklı zamanlarda sayıları artan tanrılara yüzlerce canlı hayvan kurban edilmektedir. I. Arğişti'nin Horhor yazıtlarında, kral tahta çıktığında tanrı Haldi'nin krala 7566 büyükbaş, 51878 küçükbaş hayvan verdiği yazılmıştır¹⁰¹. Yayılmacı devlet karakterine uygun olarak, Urartu Krallığı'nın, "düşman ülkeleri" olarak adlandırıldığı ülkelerden silah zoruyla aldığı hayvanların sayısı azımsanmayacak derecede fazladır. Horhor yazıtlarında düşman ülkelerinden alınan hayvanların sayısının yüz binlere vardığı görülür. Bu hayvanların önemli bir kısmının, seferleri başarılı kılan savaşçı tanrı Haldi ve diğer tanrılar için kurban edildiğini söylemek yanlış olmaz.

Yukarıda ifade edildiği gibi birbirinden farklı amaçlarla düzenlenen ayin uygulamalarında hayvan kurbanı, ayinin bir bölümünü oluşturur. Bazı durumlarda sadece teke¹⁰², dişi keçi¹⁰³, koç¹⁰⁴ kurban edildiği bilinmektedir. Ancak aynı tür hayvanın farklı yaş gruplarında iken kurban edilip edilmediğine ilişkin doğrudan kanıt bulmak zordur. Bununla beraber konu ile ilgili bazı dolaylı kanıtları burada vermek yerinde olacaktır. Menua dönemine tarihlenen Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında, kalenin kuzey kapısının avlusunda 50 kadar büyük, 180 civarı küçükbaş hayvana ait çok sayıda kemik bulunmuştur¹⁰⁵. Tüketim artışı olduğu anlaşılan bu hayvanlar kurban amaçlı olmayıp kalenin et ihtiyacını karşılamak amacıyla kesilmiş olmalıdır. Ancak kurban olarak kesilen hayvanlar da, en azından yaş grupları bakımından, elimizdeki bu verilerden bağımsız düşünülmemelidir. Söz konusu kemikler, hayvanların sığır, koyun ve keçi olduklarını¹⁰⁶ ve hayvanların, erişkin, genç-erişkin, genç,

⁹⁹ Çilingiroğlu 1998: 231.

¹⁰⁰ Taffet ve Yakar 1998: 149.

¹⁰¹ CTU I: A8-3 VI.

¹⁰² Payne: 12.2.6.

¹⁰³ CTU I: A3-11.

¹⁰⁴ Diakonoff 1991: 14.

¹⁰⁵ Belli 1996: 389; Belli 2003: 1 vd.; Onar, Belli ve Alpak 2008: 198; Onar, Pazvant ve Belli 2008:150 vd.

¹⁰⁶ Onar, Belli ve Alpak 2008: 198; Onar, Pazvant ve Belli 2008:150. Hayvanların tarak kemiklerinde bıçak ve satır izlerini ortaya koyduğu gibi baş ile boyun omuru arasından da kesimler yapıldığını göstermiştir.

yavru ve yeni doğan yavru olmak üzere bir kaç farklı gelişim düzeyinde olduklarını göstermiştir¹⁰⁷.

Ayanis Kalesi'nde kesilen kurbanların kemik analizleri¹⁰⁸, hayvanların bir kısmının evcil ancak büyük bir kısmının da yabancı olduğunu göstermektedir. Tapınak alanı içinde bulunmaları nedeniyle kurbanlık hayvanlara ait olmaları kuvvetle muhtemel olan çok sayıda hayvan kemiğinin önemli bir bölümü yabancı sığır ve yabancı koyunlara aittir¹⁰⁹. Tapınak alanının güneybatısında yer alan bir mekân içinde bulunan tunç bir kazanın yanında da yabancı koyun ve keçi kemikleri bulunmaktadır¹¹⁰. Bunların arasında dağ koyunları ve keçileri de yer almaktadır.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi koyun ve keçi kurban için seçilmiş en önemli hayvanlardır. Dahası, bazı kemer veya adak levhası gibi çok sayıda bezemeli Urartu eseri üzerinde keçinin kurban edildiğini daha önce söylemiştik¹¹¹. Urartu kurban hayvanları arasında koyun ve keçi cinslerinin yoğun olarak karşımıza çıkmasına şaşmamak gerekmektedir. Bilindiği gibi Van Bölgesi yabancı koyun ve keçi için önemli bir yaşam alanı oluşturmaktadır.

Karmir Blur¹¹², Toprakkale¹¹³ ve Bastam¹¹⁴ gibi bazı kalelerde bulunan hayvan iskeletlerin kafatasları ve kimi zaman bacak kemiklerinin eksik olduğu görülmektedir. Karmir Blur'da 26 No.lu odada bulunan çeşitli yaşlarda sığır, öküz ve ineklerin¹¹⁵, Bastam'da 5 oda içindeki evcil ve yabancı koyun, sığır, ceylan, yabancı keçi, geyik ve yaban eşiği gibi çeşitli tür ve sayıdaki hayvanın ayak ve kafataslarının yokluğu neye işaret etmektedir? Bastam örneğinde, söz konusu odalardan gelen binlerce bulla (yaklaşık 1400 tane) üzerinde çok çeşitli mühür tipleri bulunur: Üzerinde

¹⁰⁷ Onar, Belli ve Alpak 2008: 198,199; Onar, Pazvant ve Belli 2008: 151, 156, 157. Yazarlarca, aynı yıl yayınlanan başka bir makalede hayvanların, yavru, ergin ve olgun şeklinde ayrılmasının daha uygun olacağı vurgulanmıştır. Yukarı Anzaf'da koyunların daha fazla kesildiği, koyun ve keçilerin nispeten genç yaşlarda kesildiği tespit edilmiştir. Sığırlarda ise tam tersi bir durum söz konusudur. Erişkin sığırların sayısının gençlere oranla 3 kat fazla olduğu görülmüştür.

¹⁰⁸ Kalede bulunan hayvan kemikleri ile ilgi görüşlerini paylaşan Elizabeth Stone Zimansky'ye teşekkürlerimi sunarım.

¹⁰⁹ Çilingiroğlu 2001: 46; Çilingiroğlu 2004: 260-261; Çilingiroğlu 2005a: 99; Çilingiroğlu 2012:307. Ayanis tapınak alanında içleri tohum ile doldurulmuş hayvan kemikleri dikkat çekicidir. Burada, hayvanın ya da kurbanlık hayvanın bereketli olmasına ilişkin bir kült uygulama olabilir. Krallık kurulmadan önce yüzyıllardır pastoral hayatı yaşayan halkların birinci geçim kaynağının hayvancılık olduğu unutulmamalıdır. Doğu Anadolu coğrafyasında bugün bile hayvanın hayatı önem arz ettiği düşünüldüğünde böylesi bir inanç mantıksız değildir.

¹¹⁰ Çilingiroğlu 2007: 265.

¹¹¹ Çavuştepe'de sunağın yanında keçi kafatası bulunmuştur. Erzen 1988: 11, dipnot 57.

¹¹² Barnett ve Watson 1952: 144; Piotrovskii 1969: 155.

¹¹³ Piotrovskii 1969: 154-155.

¹¹⁴ Zimansky 1979: 53-55; Zimansky 1988: 107 vd.; Kroll 1988: 103-104.

¹¹⁵ Burada kastedilen, dana, düve ve tosun olmalıdır.

kralın ve krali aile üyesine ait mühürlerin dışında bazıları üzerinde arazi ve kişi isimleri ile beraber hayvan cinsi ve miktarı yazar. Yıllarca bu odalarda tutulan bu kemiklerin (veya etlerin) ne olduğunu açıklamak güçtür. Kazıcısı bunların kurban edildiğini ve bazı dini inançlardan dolayı atılmayan çöp yığınları olduğu varsayımını dile getirmiştir¹¹⁶. Sonuç olarak burada bulunan hayvanların kral veya krali aile adına kurban edilmiş olmaları da olasılık dâhilindedir. Buradaki durumu açıklamak çok kolay gözükmemekle beraber kesilen hayvanlar içinde, yabancı hayvanlar da önemli bir yer tutmaktadır.

Bazı Urartu kalelerinde tüketilip tüketilmediği kesin olmayan ve kurban oldukları şüpheli olan hayvan türleri de bulunmaktadır. Örneğin Ayanis Kalesi'nde domuz, kaplumbağa ve tavşan sayı olarak çok azdır ve yendiğine ilişkin veri yoktur. Köpek iskeletleri Ayanis, Bastam kaleleri ile Yoncatepe mezarlık alanında bulunmuştur. Bu hayvanların yenmiş olduğuna ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Kurban edilip tüketildiğine ilişkin bilgi sahibi olamadığımız diğer bir hayvan türü *equidae*'lerdir (at, eşek, katur gibi at ailesine mensup hayvanlar). Kayalıdere'de¹¹⁷ ve Van/Aluntepe mezarlığında¹¹⁸ at gömüsünün varlığına ilişkin düşünceler mevcuttur. Ayanis Kalesi'nde de birkaç at iskeleti bulunmuştur. Ancak bunların kurban olup olmadığı hakkında yorum yapabilmek güçtür. Ne yazık ki elimizde Yeni Asur döneminde var olan gömü töreninde gömülecek eşyaların listesi bulunmamaktadır¹¹⁹. Bu listelerde at gömüsünden söz edilmektedir, ancak Urartu'da at kurbanına ilişkin kanıt bulunmamaktadır.

SONUÇ

Urartu dini farklı inanış ve geleneklere sahip halkların bir araya gelmesinden oluşan karmaşık bir yapıya sahiptir. Buna karşın kalelerde ya da kalelerle ilişkili kutsal alanlarında gerçekleştirilen dinsel ayinler krali düzeydedir ve yönetici elite ait inanışlarla ilgili olmalıdır. Urartu Krallığı ile ilgili arkeolojik bilgilerimizin çok büyük bir bölümünün kalelerden gelmesi, yazılı verilerin yönetici sınıf tarafından kalemeye alınmış olması gibi sebepler, Urartu dinindeki kurban uygulamasının doğasının, yine krallığı idare eden zümrenin inançlarıyla ilgili olduğunu gösterir. Ne yazık ki sivil halkın yaşadığı dışkentlerden bu konuya ilişkin yeterli bilgi sağlanamamıştır. Sivil halkın kurban inancıyla ilgili en önemli veri kaynağı mezarlık alanlarıdır. Ne türde olursa olsun kurban kavramının her türlü farklı inanışın içinde ve uygulamalarında önemli bir fonksiyona sahip olduğu kesindir. Evrensel dini ilkeler çerçevesinde

¹¹⁶ Zimansky 1979: 56.

¹¹⁷ Burney 1966: 107.

¹¹⁸ Sevin 2012: 95 dipnot. 135.

¹¹⁹ Bu listelerin birinde atların varlığı dikkat çeker. Ginnis 1987:1 vd.; Kwasman 2009: 111 vd..

Urartu halkının kurban kavramına yaklaşımını da tanrıyla kurulan bağ çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi hayvancılık faaliyetlerinin insan yaşamı için hayatı öneme sahip olduğu bir bölgedir. Bu nedenle günümüzde olduğu gibi geçmişte de bölge insanı ile sürü hayvanları arasında özel bir bağ kurulmuş gibidir. Bu ilişki bölgedeki insan yaşamının devamını etkileyecek derecededir. Bu nedenle bir müddet sonra bu dünyevi bağ göksel bir konuma ulaşmıştır. Bu bağlamda hayvan kurbanı yaşamsal faaliyetlerin devamında hem maddi hem manevi olarak çok önemli bir rol oynamaktadır. Urartu tanrılarına uygun görülen sunuların en başında hayvanın gelmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. Böylelikle Urartu dini içinde önemli dinsel bir öge ortaya çıkmış olur.

Yazılı belgeler canlı hayvan kurbanının Urartu Krallığı açısından önemini ortaya koymaktadır. Krallık ile ilgili önemli faaliyetlerin öncesinde ve sonrasında kurban uygulaması gerçekleştirilmiş olmalıdır. Urartu tanrı ve tanrıçalarının listesinin sunulduğu Meherkapı yazıtı tanrıların önemini kendilerine verilen kurban tür ve sayısına bağlı olduğunu göstermektedir. Devlet eliyle yapılan her türlü faaliyet için düzenlenen ayinler sırasında tanrılara kurban sunulduğu yazıtlara yansımıştır. Bunlardan en belirginleri “Yapı Faaliyetleri”, “Tarım ve Sulama Faaliyetleri”, “Tahta Çıkma ve Sefere Çıkma” gibi faaliyetler olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Tablo). Yazıtlarda dikkat çeken diğer bir nokta ise bu faaliyetlerin neredeyse tamamında öncelikli olarak Haldi’ye oğlak kurban edilmiş olmasıdır. Kurban ritüelinin başlangıcında gerçekleşen bu uygulama, hayata geçirilen faaliyetin başarılı ve verimli olabilmesini sağlamak, her türlü kusur ve günahı arındırmak olmalıdır.

Urartu çivi yazılı belgeleri, sınırlı da olsa, kurban uygulamasına yönelik bazı kurallardan söz etmektedir. Özellikle Kelişin yazıtında Ardini kentinde sunulması gereken kurban sayısı verilmiştir. Bunlar devlet ahırlarına getirilmekte ve kurban törenine kadar burada bekletilmektedir. Kelişin yazıtı ve Van Kalesi’ndeki bir yazıtta kurban için ayrılmış hayvanların, tutuldukları devlet ahırlarından izinsiz çıkarmanın büyük bir suç olduğu ifade edilmektedir. Çok sayıda hayvanın kurban edildiği önemli bir ritüel sırasında, bir çok kişinin görev almış olması kaçınılmazdır. Karmir Blur yazıtı bu ayinlerde görev alacak insanların görevlerini uygun biçimde yerine getirmeleri ve görevden kaçmamaları gerektiğini, aksi takdirde ceza alacaklarını bildirmektedir. Yazıtlara yansıyan diğer bir konu ise kurban etinden krala verilecek olan kısımdır. II. Rusa’ya ait bir yazıtta kurban edilmesi gereken öküzün karaciğer ve kalbinin krala verilmesinden söz etmektedir.

Urartu kalelerindeki tapınak alanlarında ve açık hava kült alanlarında kurban kamının aktıldığı kanallar açığa çıkartılmıştır. Kurban sunaklarına ilişkin çok fazla veri olmamakla beraber taşınabilir sunakların olduğu sanılmaktadır. Aynı durum

mezarlık alanları için de geçerlidir. Krallık sınırları içindeki mezarlık alanlarında görülen farklı gömü gelenekleri, en azından ölü kültürüne ilişkin inançlarda bir çeşitliliğin olduğunu göstermektedir. Ölü kültürüne ilişkin kurban törenlerinin yapıldığı bilinmektedir. Bu törenlerde kesilen kurbanların bir kısmı, törenin ziyafet bölümünde tüketilmiş olmalıdır. Mezar odalarındaki çeşitli kaplar içinde bulunmuş hayvan kemikleri ise ölünün sonraki yaşamı için bırakılmış etten arta kalanlar olmalıdır.

Arkeolojik ve antropolojik çalışmalar ise kurbanların nerede kesildiğini, kurban tür ve kesim yaşını bize sağlamakta, ancak bu törenlerin aşamaları ile ilgili doyurucu veri kaynağı oluşturmamaktadır. Urartu resmî dini göz önüne alındığında tüm kanıtlar kesim için en uygun olan hayvanların öncelikli olarak koyun ve keçi sonra sığır ve türevleri olduğu gösterir. Evcil olanların dışında çok sayıda yabani hayvanın kurban olarak kesilmiş oluşu dikkat çekicidir. Bu hayvan cinsleri dışında kazı alanlarında bulunan farklı tür hayvanların kurban edilmesine ilişkin kanıtlar ise doyurucu değildir. Benzer şekilde bazı kalelerde görülen kafatasları alınmış iskeletlerin ne tür bir dinsel düşüncenin ürünü olduğunu söylemek şu anki verilerle zordur.

Görüldüğü gibi kurban konusu ile ilgili çözülmeyi bekleyen daha pek çok yön ve detay bulunmaktadır. Bu noktada Charles Burney'in dileğini paylaşıyoruz:

“One day the looked-for text will tell all”¹²⁰.

¹²⁰ Burney 1995:208.

Tablo: Urartu yazıtlarına yansıyan kurban tür ve sayıları

YAPI FAALİYETLERİ			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Toplam Kurban Sayısı
İşpuini-Menua	Kelişin	Boğa	1112
		Koyun ve Dişi Keçi	9020
		Büyük Dişi Keçi	12480
	Yeşilaliç	Boğa	1
		İnek	1
		Koyun	2
		Oğlak	1
	Meherkapı	Boğa	97
		İnek	6
Koyun		279	
Menua	Patnos	Boğa	2
		Koyun	1
I. Rusa	Mahmud Abad	Koyun	1
II. Rusa	Karmir Blur	Boğa	3
		İnek	2
		Koyun	5
		Oğlak	3
	Ayaniş	Boğa	3
		İnek	4
		Koyun	19
		Oğlak	3
TARIM VE SULAMA FAALİYETLERİ			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Toplam Kurban Sayısı
İşpuini-Menua	Meherkapı	Koyun	18
Menua	Köşk	Boğa	1
		Koyun	3
II. Argiştı	Çelebibağ	Koyun	6
		Besili Koyun	1
II. Rusa	Zvartnots	Koyun	6
		Oğlak	2
Erimena oğlu Rusa	Gövelek	Boğa	3
		İnek	2
		Koyun	36

		Besili Koyun	9
		Oğlak	1
SEFERE ÇIKMA			
Dönem	Yazıt	Kurban Edilen Hayvan Türleri	Yazıtta Geçen Toplam Kurban Sayısı
İşpuini-Menua	İlandağ	Boğa	1
		İnek	1
II. Sarduri	Surp Pogos	Koyun	2
I. Rusa	Mahmud Abad	Boğa	1
		Koyun	2

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Ayvazian, Alina, *Urartian Glyptic: New Perspectives*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of California, 2006
- Bakır, Tomris, “Kaleköy 1981 Kazı Sonuçları Raporu”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 4*, 165–168, 1982.
- Barnett, R.D. ve Watson W., “Russian Excavations in Armenia”, *Iraq XIV*, 132–147, 1952
- Batmaz, Atilla, “Ayanis Kalesi’nden Hayat Ağacı İnancına İlişkin Yeni Bulgular”, *Arkeoloji ve Sanat 141*, 39–50, 2012.
- _____, “A New Ceremonial Practice at Ayanis Fortress: The Urartian Sacred Tree Ritual on the Eastern Shore of Lake Van”, *Journal of Near Eastern Studies 72/1:65–83*, 2013.
- Başgelen, Nezih, “Atabindi Kaya İşaretleri”, *Arkeoloji ve Sanat 46/49*, 24–27, 1990.
- Belli, Oktay, “Urartular’da Hayat Ağacı İnancı”, *Anadolu Araştırmaları VIII*, 237–246, 1980.
- _____, “Urartu Kalelerindeki Tanrısal Kaya İşaretleri”, *Anadolu Araştırmaları XI*, 65–105, 1989.
- _____, “1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/1*, 379–408, 1996.
- _____, “Doğu Anadolu’da Urartu Krallığı’na Ait Anıtsal Kaya İşaretlerinin Araştırılması”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. O. Belli), İstanbul, 403–408, 2000.
- _____, “2000 Yılı Van–Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII/2*, Ankara, 265–274, 2002.
- _____, “Van–Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı”, *Colloquium Anatolicum II*, 1–49, 2003.

- _____; "Anzaf Kaleleri", *National Geographic Türkiye* 69, 75, 2007.
- Belli, Oktay ve Kavaklı Ersin, "1999 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/1*, Ankara, 369-384, 2001.
- Belli, Oktay ve Konyar Ersin, "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28, 169-212, 2001.
- Biscione, Raffaele, "Recent Urartian Discoveries in Armenia: The Columbarium of Erevan", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici XXXIV*, 115-136, 1994.
- Burney, Charles A., "A First Season of Excavation at the Urartian Citadel of Kayalidere", *Anatolian Studies XVI*, 55-111, 1966.
- _____, "Urartian Funerary Customs", (ed.S. Campbell, A. Green), *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*, Oxford, 205-208, 1995.
- Calmayer, Peter, "Helmets and Quivers", *Urartu. A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 123-133, 1991.
- CTU I, Salvini Mirjo, *Corpus Dei Testi Urartei*, Volume I, Le Iscrizioni su Pietra e Roccia I Testi, *Documenta Asiana VIII*, Roma, 2008.
- Çavuşoğlu, Rafet, "Rock-Cut Tombs and Open Air Shrine at Madavank, Eastern Turkey", *Ancient Near Eastern Studies* 40, 135-159, 2003.
- Çevik, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara, 2000.
- Çilingiroğlu, Altan, "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları 1985", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII/1*, 81-94, 1987.
- _____, "Van Ayanis (Ağartı) Kalesi Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV*, 131-140, 1993.
- _____, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997.
- _____, "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri", *Karatepe'deki Işık: Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, (ed. G.Arsebük, M.J.Mellink ve W. Schirmer), İstanbul, 229-241, 1998.
- _____, "Temple Area", *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, (ed.A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 37-65, 2001.
- _____, "Silah, Tohum, Ateş", *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*, (ed.T. Korkut), İstanbul, 257-267, 2004
- _____, "Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı", *Arkeo Atlas 4*, 98-99, 2005a.
- _____, "Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis", *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001, British Institute at Ankara Monograph 31*, (ed.A.Çilingiroğlu ve G. Darbyshire), 31-38, 2005b.

- _____, “Ayanis Tapınak Alanında Bir Ocak ve Bereketlilik Kültü İle İlişkisi”, *Refik Duru Armağan Kitabı*, (ed. G. Umurtak, Ş. Dönmez ve A. Yurtsever), İstanbul, 265–269, 2007.
- _____, “Urartu Dini”, *Urartu: Doğu'da Değişim*, (ed. K. Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul, 188–201, 2010.
- _____, “Urartian Temples”, Biainili–Urartu. The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12–14 October 2007, *Acta Iranica*, (ed. Skroll, C.Gruber, U.Hellwag, M. Roaf ve P. Zimansky), 295–307, 2012.
- Derin, Zafer, *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1993.
- Derin, Zafer ve Çilingiroğlu Altan, “Armour and Weapons”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998*, (ed.A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 155–187, 2001.
- Derin, Zafer ve Muscarella Oscar W., “Iron and Bronze Arrows”, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989–1998*, (Ed. A.Çilingiroğlu ve M.Salvini), Roma, 189–217, 2001.
- Diakonoff Igor M., “Sacrifices in City of Teişeba (UKN II 448) Lights on the Social History of Urartu”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 24, 13–21, 1991.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, İstanbul, 2007.
- Erzen, Afif, “Untersuchungen in der urartäischen stadt bei Toprakkale Van in den Jahren 1959–1961”, *Archäologischer Anzeiger* 77, 383–414, 1962.
- _____, *Çavuştepe I: Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and a Necropolis of the Middle Age*, TTK, Ankara, 1988.
- Emiroğlu, Kudret ve Aydın Suavi, *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara, 2003.
- Erginer, Gürbüz, *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*, İstanbul, 1997.
- Foster, Benjamin R., *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature*. Bethesda, Maryland, 2005.
- Ginnis, John Mc. “A Neo-Assyrian Text Describing a Royal Burial” *State Archives of Assyria Bulletin* 1/1, 1–12, 1987.
- Işık, Cengiz, “Neue Beobachtungen zur darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rolltempelsiegeln”, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 101, 1–22, 1986.
- _____, “Urartäisch–Griechischer Religionsgeschichtlicher Gedankenaustausch Nach Einer Darstellung”, *Bellethen* 209, 15 vd., 1990.

- Kellner, Hans J., "Madallions and Pectorals", *Urartu A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 164–170, 1991.
- Kleiss, Wolfram, "Felszeichen im Bereich urartäischer Anlagen", *Archäologische Mitteilungen aus Iran 14*, 23–26, 1981.
- Konyar, Erkan, "An Ethno–Archaeological Approach to the "Monumental Rock Signs" in Eastern Anatolia, *Colloquium Anatolicum V*, 113–126, 2006.
- Kroll, Stephan, "Die Keramik" *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–1978*, (ed. W. Kleiss), Berlin, 165–173, 1988.
- Kwasman, Theodore, "A Neo–Assyrian Royal Funerary Text", *Studia Orientalia 106*, 111–125, 2009.
- Martirosyan, Arutyun A., *Armenia in the Bronze and Early Iron Age*, (Rusça), Erevan, 1964.
- Merhav, Rivka, "Everyday and Ceremonial Utensils", *Urartu A Metalworking Centre in the First Millennium B.C.E.*, (ed. Merhav), Tel Aviv, 198–243, 1991a.
- _____, "Personel Adornments: Some Observations Pectorals and Madallions", *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, (ed. R. Merhav), Tel Aviv, 171–176, 1991b.
- Onar, Vedat, Belli Oktay ve Alpak Hasan, "M.Ö. I. Binyılın İlk Yarısında Van–Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Ortaya Çıkarılan Büyükbaş Hayvan İskeletlerinden Kemik İliği Çıkarılması Bulguları", *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (ed. O. Belli), Ankara, 193–200, 2008.
- Onar, Vedat, Pazvant Gülsün ve Belli Oktay, "Osteometric Examination of Metapodial Bones in Sheep (*Ovis aries L.*) and Goat (*Capra hircus L.*) Unearthed from the Upper Anzaf Castle in Eastern Anatolia", *Revue de Médecine Vétérinaire 159/3*, 150–158, 2008.
- Öğün, Baki, "Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos", *Proceedings of the Tent International Congress of Classical Archaeology*, (ed. E. Akurgal), TTK, Ankara, 61–67, 1978.
- Özgüç, Tahsin, *Altantepe, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara, 1966.
- _____, *Altantepe II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara, 1969.
- Rehm, Ellen, *Kykladen und Alter Orient. Bestandskatalog des Badischen Landesmuseums*, Karlsruhe, 1997.
- Salvini, Mirjo, "The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı", *The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6–12 August*

- 1990, *Anatolian Iron Age III*, (ed. A.Çilingiroğlu ve D. French), London, 205–207, 1994.
- _____, “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Royal Inscriptions on Bronze Artifacts”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*,(ed.A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 271–278, 2001a.
- _____, “The Inscription of Ayanis (Rusahinili Eiduru–kai) Cuneiform and Hieroglyphic: Inscriptions on Clay”, *Ayanis I: Ten Years’ Excavations at Rusahinili Eiduru–kai 1989–1998*, (ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini), Roma, 279–319, 2001b.
- _____, “The Inscriptions of Ayanis. Cuneiform and Hieroglyphic: Monumental Stone Inscriptions”, (ed. A. Çilingiroğlu ve M. Salvini) *Ayanis I: Ten Years’ Excavations in Rusahinili Eiduru–kai*, Roma, 251–270, 2001c.
- _____, “Una Stele di Rusa III Erimenahi dalla Zona di Van”, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*44/1, 115–143, 2002.
- _____, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, 2006.
- Seidl, Ursula, *Bronzekunst Urartus*, Mainz, 2004.
- Sevin, Veli, *Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Alttentepe Halk Mezarlığı*, İstanbul, 2012.
- Sevin, Veli ve Belli, Oktay, “Yeşilalıç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi”, *Anadolu Araştırmaları IV–V*, 1976/77, 367–393, 1977.
- Sevin, Veli ve Kavaklı, Ersin, *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994.
- _____, *Van/Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul, 1996b.
- Piotrovskii, Boris B., *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*, London, 1967.
- _____, *Urartu*, Geneva, 1969.
- _____, “Urartu Dini”, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 23 / 1–2, 1966, 37–52, 1966.
- Taffet, Avia ve Yakar, Jak, “Politics and Religion on Urartu”, *Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium BC*.X,133–149, 1998.
- Tarhan, Taner, “Recent Researches at the Urartian Capital Tushpa”, *Tel Aviv* 21, 22–57, 1994.
- _____, “Tuşpa–Van Kalesi: Demirçağ’ın Gizemli Başkentindeki Araştırma ve Kazılar”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (ed. O.Belli), İstanbul, 191–200, 2000.

- , “Başkent Tuşpa (The CapitalCity Tushpa)”, *Urartu: Doğuda Değişim (Urartu: Transformation in the East)*, (ed. K.Köroğlu ve E. Konyar), İstanbul, 288–337, 2011.
- Payne, Margret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul, 2006.
- UKN I–II, Melikişvili, Giorgi A., *Urartskiye Klinoobraznyye Nadpisi I–II*, (Rusça) Moskova, 1960.
- Zimansky, Paul E., “Bones and Bullea: An Enigma from Bastam, Iran”, *Archaeology* 32 (6), 53–55, 1979.
- , “MB 2 / OB 5 Excavations and the Problem of Urartian Bone Rooms”, *Bastam II: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1977–1978*, (ed.W. Kleiss), Berlin, 107–124, 1988.